

Олена Богдашина

доктор історичних наук, професор,
кафедра історії України, Харківський національний
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
(Харків, Україна), bohdashyna@gmail.com

РОЛЬ М. І. КОСТОМАРОВА У ФОРМУВАННІ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (1857–1885)

У статті розглянуто умови та канали поширення української національної ідеї ученим після повернення із заслання. У статті показано специфіку її трактовки видатним істориком. Особливу увагу приділено ролі професора у сприйнятті його студентами ідеї українофільства під час навчального процесу та позааудиторного спілкування та як наслідок залучення М. І. Костомаровим молоді до громадсько-політичної роботи.

Ключові слова: українська національна ідея, Санкт-Петербурзький університет, романтизм, М.І. Костомаров

Одним з ідеологів та керівників українського руху 40–80-х роках ХІХ ст. у Російській імперії був М. І. Костомаров. Активні діячі руху високо оцінили роль історика у творенні та розповсюдженні української національної ідеї. Наприклад, М. С. Грушевський назвав М. І. Костомарова «ідеологом українського відродження і визволення»¹. Радянські дослідники українські переконання та активну громадсько-політичну діяльність організатора Кирило-Мефодіївського братства та одного з активних діячів Петербурзької громади оцінювали здебільшого стримано, як компроміс М. І. Костомарова з імперським урядом, як прояв «буржуазного націоналізму»². У численних новітніх досліджен-

¹ Грушевський М. С. М. Костомаров і новітня Україна // Україна. 1925. № 3. С. 3.

² Шаблювський Є. Микола Костомаров і Україна // Жовтень. Київ, 1967. № 4. С. 131; Його же. М. І. Костомаров, його життя і діяльність // Костомаров М. І. Твори: у 2 т. Т. 1. Київ, 1967. С. 25, 35.

нях завжди підкреслюються проукраїнськість політичних та історичних поглядів М. І. Костомарова³. Відома російська вчена Т. Г. Таїрова-Яковлева довела некоректність віднесення М. І. Костомарова до російської історіографії⁴. Проте не усі важливі факти з життя історика, пов'язані з формуванням та розповсюдженням ученим української національної ідеї, дістали належне висвітлення у науковій літературі.

Метою нашої статті є узагальнити наявні більш чи менш відомі біоісторіографічні факти для оцінки ролі М. І. Костомарова у творенні та розповсюдженні української національної ідеї у Російській імперії у 1857–1885 рр. (від переїзду до Санкт-Петербургу і до смерті ученого). Ми у своїй статті зосередимося не на аналізі літературних та наукових праць М. І. Костомарова (більш детально це зробили Я. В. Козачок, Ю. А. Пінчук, О. Т. Гончар), а на його громадській, педагогічній та науково-організаційній роботі.

На початку статті хотілося б зробити ряд застережень. Перша пересторога стосується термінів. Поняття «Україна» та «український» у «довгому» ХІХ ст. менше використовувалося, ніж слова «Малоросія», «малоросійський», «південно-руський».

³ Наприклад: *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (Художня і науково-публіцистична творчість М. І. Костомарова). Київ: Нац. авіац. ун-т, 2004. 352 с.; *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ, 2017. 274 с.; *Пінчук Ю.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова // *Український історичний журнал.* 2007. № 2. С. 78–88; *Його ж.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ, 2009. 306 с.; *Сондерс Д.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // *Київська старовина.* 2001. № 5. С. 21–33; *Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885).* Киев: Ин-т истории Украины НАН Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. 570 с.

⁴ *Таирова-Яковлева Т. Г.* Николай Костомаров как украинский националист или возвращаясь к терминологии // *Электронный научно-образовательный журнал «История».* Москва, 2011. Вып. 7 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://mes.igh.ru/s207987840000165-0-2>

М. І. Костомаров у своїх наукових та публіцистичних працях, лекціях використовував усі ці терміни.

Під терміном «українофільство» ми розуміємо насамперед суспільно-політичний рух та ідеологію 1860–1890-х років, які висували переважно культурно-просвітницькі, а не політичні завдання. Еволюція української національної ідеї з культурно-просвітницької у державницьку припадає на кінець ХІХ ст. Лідер руху М. І. Костомаров подав більш звужену трактовку, бо ототожнював українофільство «з прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному нарiччi і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії»⁵. Цікаво, що інший лідер руху В. Б. Антонович подав більш об'ємне та правильне визначення. Він називав українофілами «тих уродженців Південно-руського краю, які настільки знайомі з своєю батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення, настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно свої переконання, настільки люблять свою батьківщину і бажають її розвитку й успішності, що вважали б справою гріховною замовчувати її особливості і потреби, які з цих особливостей випливають, настільки не виключно заціклені на турботі про особисту кар'єру й добробут, що в міру можливості, у законних рамках готові відстоювати свої переконання, незважаючи на пересуди, які зазвичай зустрічають їх думки, і на наслідки цих пересудів»⁶.

Запропоновані Р. П. Магочієм, В. Г. Сарбеем, І. Б. Гиричем різноманітні періодизації українського національного руху переконують нас у неусталеності оцінок і в сучасній історіографії. Так, Я. В. Верменич характеризує 60-ті – першу половину 70-х років ХІХ ст. як перехід від лояльного до влади малоросійства до українофільства («зрощення академічного культурництва з громадівським рухом»), а пізніший час як радикалі-

⁵ Костомаров Н. Українофільство // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Київ: ДВУ, 1928. С. 281.

⁶ Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. С. 144.

зацію й політизацію українського національного руху⁷. Сучасні дослідники вважають, що найбільш ефективно розробкою і пропагандою української ідеї займалася різночинна інтелігенція, насамперед науковці та письменники. В уявленні більшості речників української ідеї XIX ст. селянство після «зради» елітою (тобто козацькою старшиною у XVIII ст.) було носієм національних цінностей, гарантом збереження культури та мови українців.

Наступне застереження. Ми далекі від трактовки педагогічної та науково-організаційної роботи, творчості М. І. Костомарова, як й інших відомих учених з проукраїнськими переконаннями, лише як розробки та поширення української національної ідеї. Часом останнє було побічним результатом його діяльності.

Потрібно також враховувати цензуру та авторську самоцензуру, вимушене «подвійне» життя чільника українського національного руху, який, незважаючи на арешт та заслання, зробив типову для держслужбовця кар'єру. Надруковані у часописах Російської імперії та окремими виданнями наукові праці М. І. Костомарова значно більш помірковані, ніж його думки, викладені у неофіційних бесідах чи приватному листуванні, а також в анонімній статті «Україна», надрукованій у «Колоколі» О. І. Герцена (січень 1860 р.). У цій статті М. І. Костомаров проголошує політичні гасла, зокрема щодо об'єднання українських земель, підкреслюючи наприкінці статті: «Нехай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом»⁸. На моє переконання ми не повинні критикувати М. І. Костомарова за певні ножиці у поведінці публічній та приватній.

⁷ *Верменич Я.* Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 106–108.

⁸ [*Н. Костомаров*]. Україна. (Письмо к издателю «Колокола») // «Колокол» газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Вольная русская типография. 1857–1867. Лондон; Женева. Факсим. изд. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. Вып. 3: 1860. С. 503.

За декілька днів до свого весілля Микола Іванович був заарештований у ніч на 30 березня 1847 р. як організатор Кирило-Мефодіївського братства, перебував у Петропавлівській фортеці, а потім був засланий до Саратова. Після звільнення та переїзду до Санкт-Петербургу вчений неодноразово допитувався у поліції щодо знайомств з революціонерами. Його викликали на «душевні» бесіди з петербурзьким генерал-губернатором, університетським начальством. За свідченням М. Г. Чернишевського, М. І. Костомаров «користувався тут [в університеті. – *Б. О.*] такою славою, якої не мав ще ніхто з тутешніх професорів від заснування університету»⁹. У працях та лекціях у Санкт-Петербурзькому університеті він розглядає окремо від загальноросійської (східнослов'янської) українську («південно-руську», «малоруську») історію. Учений переконливо доводив різницю між «великоруською» та польською мовами й українською («південно-руською», «малоруською»), вважаючи останню окремою мовою¹⁰. Через студентські заворушення, пов'язані з засланням професора П. В. Павлова у березні 1862 р, 44-річний М. І. Костомаров написав заяву про відставку з посади професора Санкт-Петербурзького університету.

Надалі М. І. Костомаров не займався педагогічною, а лише громадською і науковою роботою, що (до речі) покращило його фінансовий стан через великі тиражи книг. Так, декілька разів за його життя перевидана багатомна «Русская история в жизне-описаниях ее главнейших деятелей», чотири рази «Богдан Хмельницкий».

Весь цей час М. І. Костомаров брав участь у роботі різних громадських та наукових організацій, видавничих проектах тощо. О. Т. Гончар виділяє такі напрямки громадського життя історика у Петербурзі: співпраця з «Основою», плідна діяльність

⁹ *Чернышевский Н. Г.* Полное собрание сочинений: в 15 т. Москва: Гослитиздат, 1949. Т. 14. Письма 1838–1876 годов. С. 389.

¹⁰ *Костомаров Н.* О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским // Журнал Министерства народного просвещения. 1863. Ч. 119. № 9. С. 45–48.

у Петербурзькій громаді, зокрема участь у відкритті недільних шкіл, зборі коштів на україномовні видання, «обговорення у засобах масової інформації українського лінгвістичного та освітнього питань»¹¹. Додаємо ще, що Микола Іванович був упорядником посмертного видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка (1867).

У 1860 р. М. І. Костомаров писав про очікування українофілів: «Ми бажали б понад усе, щоб уряд не тільки не перешкодив нам, українцям, розвивати свою мову, але зробив б цій справі сприяння і зробив тепер же розпорядження, щоб у школах, які... будуть заведені для нашого народу, предмети викладалися рідною мовою, їм зрозумілою, а не офіційно-великоросійською»¹².

Проте імперський уряд пішов по шляху «закручування гайок». Тому М. І. Костомаров неодноразово у пресі, на публічних зустрічах, у листуванні негативно оцінював урядову русифікацію, вважаючи її головною перешкодою розвитку української культури, науки та освіти.

Учений у червні 1863 р. на прийомі у П. О. Валуєва піднімав питання про пом'якшення урядової політики та просив надрукувати заборонені цензурою свої статті, в яких він полемізував з «Московскими ведомостями» щодо т. зв. українського питання¹³.

Свою позицію історик пояснював у листі до графині А. Д. Блудової: «Якщо у нас правління монархічне необмежене, а не деспотичне, то державність повинна залишити у спокої нашу мову і наше бажання розмовляти і писати нею. Якщо хто напише нею будь-що протиправне безпечі держави, переслідуйте його, але так само як і тоді б його переслідували, якби він

¹¹ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. С. 10–11.

¹² [Н. Костомаров]. Україна. (Письмо к издателю «Колокола»). С. 502.

¹³ Костомаров Н. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. Киев: Наук. думка, 1992. С. 266.

написав це тією ж мовою, яку ви приймаєте, але безвідносно до мови нашої»¹⁴.

Історик у дискусії з М. Ф. Де-Пуле наголошував, що українська мова потрібна не лише для простого народу, а й для інтелігенції, яка «досліджує та вивчає історію, духовний та матеріальний побут малоруського племені»¹⁵. Більш того, М. І. Костомаров вважав, що вивчення української мови та отримання рідною мовою початкової освіти – запорука вивчення й російської мови¹⁶. Він попереджував про шкідливість урядових обмежень публічного використання української мови: «Усі заходи обмежити свободу малоруського слова та будь-яке недоброзичливе ставлення до малоруської народності, що виявляється у недопущення викладання у сільських школах малоросійською, проповіді у церквах, постанови у театрах малоросійських п'єс не завдає нічого, окрім шкоди»¹⁷.

Проблема початкової освіти українською мовою в цей час стала одним із головних напрямів діяльності М. І. Костомарова. Так, у листі від 26 лютого 1863 р. до Харківської громади він писав: «Народна освіта – то всьому голова. Навчиться народ по-своєму читати, смак до читання візьме, почне з його очей полуда спадати, тоді і сила набереться, і літературу сам створить собі»¹⁸. Крім того, на думку історика, припиниться «вікова колотнеча руського світу з польським», бо «навчиться народ шанувати звичаї один одного»¹⁹.

¹⁴ *Абрамович Н.* З листування М. І. Костомарова з графінею А. Д. Блудовою // Україна. 1926. Кн. 5. С. 84.

¹⁵ *Костомаров Н.* По поводу статьи Г. Де-Пуле в «Русском вестнике» об украинофильстве // Вестник Европы. 1882. № 5. С. 436; *Его же.* Украинофильство. С. 282.

¹⁶ *Костомаров Н.* По вопросу о малорусском слове «Современным известиям» // Научно-публицистичні і полемічні писання М. Костомарова. С. 282.

¹⁷ *Костомаров Н.* Еще по поводу малорусского слова «Московским ведомостям». С. 280.

¹⁸ З листування Костомарова // Україна. 1925. № 3. С. 71.

¹⁹ Там само.

За підрахунками О. Т. Гончар М. І. Костомаров зібрав близько 4000 руб. на друк україномовних книг, з яких 1300 витрачено на видання «Оповідань з Святого Письма» і «Щотниці» О. Я. Кониського. Невитрачені кошти історик перевів у цінні папери Херсонського земського банку на типографські розходи у майбутньому²⁰. Гроші він передав Петербурзькій академії наук для преміювання майбутніх видань з українознавчої тематики. Так, премія М. І. Костомарова «за кращий малоруський словник» була присуджена у 1906 р.²¹ двом рукописам: словнику української мови за редакцією Б. Д. Грінченка (видано у 4 т., у 1907–1909 рр.) та «Материалам для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.» Є. К. Тимченка (у двох книгах текст був виданий лише у 2002–2003 рр.).

У листі до О. Я. Кониського (грудень 1862 р.) М. І. Костомаров назвав «сварки за правопис» «педантством та школярством», яке «не тільки жодної користі не принесе, але ще й народній нашій справі у великій справі стане»²². На його переконання важливіше побільше надрукувати літератури для простого народу: «Складаймося по копійчині, громада – поспільство, маємо творити та будувати»²³.

Цю ж думку він практично повторив у листі до В. С. Гнилосирова від 30 грудня 1862 р. Повідомляючи про арешти українофілів, М. І. Костомаров просить охтирського вчителя прискорити розповсюдження книг: «Коли матимете случай зібрати щонебудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожнім уїзді продавати книжки між народом. Коли б то грошей більше, тоді б пішло діло й книжки б надрукували й школи завелись би, й народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике: приложіть руки і розум, і серце, в сім бо наша

²⁰ Гончар О. Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863–1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини // Історіографічні дослідження в Україні. 2014. Вип. 24. С. 119.

²¹ З листування Костомарова // Україна. 1925. № 3. С. 72.

²² Там само. С. 74.

²³ Там само.

надія»²⁴. Він жалкував щодо відсутності коштів для видання газети замість закритої «Основи», наголошуючи на байдужості «заможних і великих» українців до видавничої справи²⁵.

Подібні сентенції ми зустрічаємо у листі М. І. Костомарова до Н. О. Білозерської: «Чим більше я придивляюся до малоруського суспільства, тим більше воно охолоджує мене. Немає ні краплі істинної любові до загальної справи і готовності пожертвувати своїми особистими мотивами добру ближніх»²⁶.

У той же час М. І. Костомаров пов'язував зменшення у майбутньому використання української мови та культури не лише з урядовою русифікацією, а й із загальною у результаті індустріалізації модернізацією суспільства: «Українські народні особливості, такі дорогі нашому серцеві, доховаються тільки до того часу, поки залізниця, телеграф та інші здобутки цивілізації не пройдуть у всі закутки нашої рідної землі»²⁷.

М. І. Костомаров закликав вивчати й світову літературу. Так, у листі до О. Г. Барвінського він підкреслює необхідність перекладу та читання творів світової художньої літератури українською мовою²⁸.

Учений вважав вкрай важливим для розвитку українського народу як політичної нації друкувати нові розвідки з української історії, мови, літератури, культури. Наприклад, у листі до О. О. Котляревського початку 1860-х років Микола Іванович пропонує О. О. Котляревському для часопису «Основа» написати «велику, наукову, філологічну статтю, де показати, що південно-руське наріччя є самотньою мовою, а не неорганічною

²⁴ Там само. С. 69.

²⁵ Там само.

²⁶ *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. Воспоминания // Русская старина. 1886. Т. 49. № 3. С. 621.

²⁷ *Меншиц В. А.* Костомаров в петербургській громаді 1860-х р. // Україна. 1925. № 3. С. 67–68.

²⁸ *Барвінський О.* Погляд М. Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. 1918. Т. 126–127. С. 90.

сумішню російської з польською. Це необхідно, від цього залежить наша справа»²⁹

М. І. Костомаров закликав інших українофілів обмежитися лише культурно-просвітницькою та науковою роботою. У листі від 25 лютого 1863 р. учений просив О. Г. Кониського не здійснювати радикальних вчинків: «Тепер не той час, щоб у заслання грати; треба дома нишком сидіти та працювати. Народна освіта – ось наша справа. Найбільше потрібно так прагнути, щоб уряд на нашу справу вовком не дивився, щоб не боявся ніяких бунтів або якогось там сепаратизму і не завадило б на нашій мові народу науку викладати»³⁰.

У своїх статтях М. І. Костомаров заперечував сепаратизм у діяльності українофілів³¹. Він критикував російських публіцистів за нерозуміння завдань українського руху, інспірованого немовби поляками³². Невипадково М. Ф. Де-Пуле назвав М. І. Костомарова «Дон-Кіхотом українофільства»³³, бо Микола Іванович публічно захищав ідеї та представників українського руху постійно та емоційно. У приватних розмовах зі студентами та колегами М. І. Костомаров також заперечував наявність таємних планів відторгнення Малоросії від Росії³⁴. У той же час у листі до І. С. Аксакова вчений писав: «Навряд чи ви знаєте глибину народної душі. Ви не підозрюєте, що на дні її у кожного майже думаючого недурного південнороса спить Виговський, Дорошенко, Мазепа – прокинеться, коли настане випадок»³⁵.

²⁹ Кілька записок М. І. Костомарова з 1859–1870 років // Україна. 1929. № 10–11. С. 70.

³⁰ З листування Костомарова. С. 75.

³¹ *Костомаров Н.* Еще по поводу малорусского слова «Московским ведомостям». С. 280.

³² Там же. С. 276–277.

³³ *Де-Пуле М. Ф.* К вопросу об украинофильстве // Русский вестник. 1882. Т. 157, кн. 2. С. 854.

³⁴ *Неслуховский Ф.* Из моих воспоминаний / Ф. Неслуховский // Исторический вестник. 1890. № 4. С. 144–145.

³⁵ Рецензия на кн.: Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Т. 4. Письма 1858–1886 // Киевская старина. 1897. № 11. С. 53.

Отже, одним з найбільш активних ідеологів та пропагандистів української національної ідеї у ХІХ ст. був науковець та громадський діяч М. І. Костомаров. У складних суспільно-політичних умовах урядових гонінь на українство професор зумів знайти ефективні канали поширення української ідеї. Неоціненна роль М. І. Костомарова у сприйнятті його студентами ідей українофільства під час навчального процесу та позааудиторного спілкування, у різних формах науково-організаційної та громадсько-політичної роботи. М. І. Костомаров брав участь не лише у роботі різних громадських та наукових організацій, а й видавничих проектах (найбільш знаковий – журнал «Основа») тощо. Виступи з доповідями та друк українознавчих публікацій у часописах та виданнях наукових товариств також сприяли розповсюдженню української ідеї.

Olena Bohdashyna

Doctor of Historical sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Department of History of Ukraine,
Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine), bohdashyna@gmail.com

ROLE OF M. I. KOSTOMAROV IN THE FORMATION AND SPREADING OF UKRAINIAN NATIONAL IDEA (1857–1885)

In the article examined the conditions and channels for the spreading of the Ukrainian national idea by M. I. Kostomarov in society after returning from exile. In the article shows the specifics of the treatment by an outstanding historian. Particular attention is paid to the role of the professor in the perception of his students of the ideas of Ukrainophilism during the educational process and non-audience communication and as a consequence of attracting of youth to social and political work by M. I. Kostomarov.

Key words: *Ukrainian national idea, Saint Petersburg University, romanticism, M. I. Kostomarov.*

REFERENCES

1. Abramovych, N. (1926). Z lystuvannia M. I. Kostomarova z hrafyneiu A. D. Bludovoïu. *Ukraina. – Ukraine*, (5), 80–90. [in Ukrainian].

2. Antonovych, V. B. (1995). *Moia spovid'. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory*. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
3. Hrushevs'kyi, M. S. (1925). M. Kostomarov i novitnia Ukraina. *Ukraina. – Ukraine*, (3), 3–20. [in Ukrainian].
4. Barvins'kyi, O. (1918). Pohliad M. Kostomarova na zadachi ukrains'koi intelektualnoyi i literaturnoyi. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Tarasa Shevchenka. – Notes of the Scientific Society named Taras Shevchenko*, (126–127), 81–103. [in Ukrainian]
5. Belozerskaya, N. A. (1886). Nikolaj Ivanovich Kostomarov v 1857—1875 gg. Vospominaniya. *Russkaya starina. – Russian old*, (3), 609–636. [in Russian].
6. Veremnych, Ya. (2016). *Konstruiuvannya ukrains'koi identychnosti: natsional'ni j rehional'ni proekty druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Kozachok, Ya. V. (2004). *Ukrains'ka ideja: z vuz'koi stezhky na shyrokou dorozhu (Khudozhnia i naukovo-publitsystychna tvorchist' M. I. Kostomarova)*. Kyiv: Nats. aviats. un-t. [in Ukrainian].
8. Honchar, O. (2017). *Mykola Kostomarov: postat' istoryka na tli epokhy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Honchar, O. (2014). Ukrainofil's'ka diial'nist' Mykoly Kostomarova 1863–1885 rr. u dzerkali joho epistoliarnoi spadschyny. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic studies in Ukraine*, (24), 116–145. [in Ukrainian].
10. De-Pule, M. F. (1882). K voprosu ob ukrainofil'stve. *Russkij vestnik. – Russian Herald*, (2), 846–870. [in Russian].
11. Z lystuvannia Kostomarova. (1925). *Ukraina. – Ukraine*, (3), 69–78. [in Ukrainian].
12. Kil'ka zapisok M. I. Kostomarova z 1859–1870 rokiv. (1929). *Ukraina. – Ukraine*, (10–11), 70–73. [in Ukrainian].
13. Kostomarov, M. (1928). *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova*. Kyiv: DVU. [in Ukrainian].
14. Kostomarov, N. (1992). *Avtobiografiya. Bunt Sten'ki Razina*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Russian].
15. Kostomarov, N. (1863). O nekotoryx foneticheskix i grammaticheskix osobennostyax yuzhnorusskogo (maloruskogo) yazyka, nesxodnyx s velikoruskim i pol'skim. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshheniya. – Journal of the Ministry of Education*, (9), 45–48. [in Russian].
16. Kostomarov, N. (1882). Po povodu stat'i G. De-Pule v "Russkom vestnike" ob ukrainofil'stve. *Vestnik Evropy. – Herald of Europe*, (5), 434–437. [in Russian].
17. Menchyts, V. A. (1925). Kostomarov v peterburz'kij hromadi 1860-kh r. *Ukraina. – Ukraine*, (3), 66–68. [in Ukrainian].
18. Nesluxovskij, F. (1890). Iz moix vospominanij. *Istoricheskij vestnik. – Historical Herald*, (4), 116–154. [in Russian].
19. Pinchuk, Yu. (2007). Vidobrazhennia elementiv ukrains'koi natsional'noi idei v naukovij tvorchosti M. I. Kostomarova. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 78–88. [in Ukrainian].

20. Pinchuk, Yu. A. (2009). Istorychni studii Mykoly Kostomarov iak faktor formuvannia samousvidomlennia ukrains'koi natsii. Kyiv.: In-t ictorii Ukrainy NAN Ukraine. [in Ukrainian].
21. Sonders, D. (2001). Mykola Kostomarov i tvorennia ukrains'koi etnichnoi identychnosti. *Kiivs'ka starovina – Kiev old*, (5), 21–33. [in Ukrainian].
22. Tairova-Yakovleva, T. G. *Nikolaj Kostomarov kak ukrainskij nacionalist ili vozvrashhayas' k terminologii*. E'lektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal "Istoriya". Moscow, 2011. Vypusk 7. Retrieved from URL: <http://mes.igh.ru/s207987840000165-0-2> [in Russian].
23. Chernyshevskij, N. G. (1949). *Polnoe sobranie sochinenij*, (Vol. 14). Moscow: Goslitizdat. [in Russian].
24. Shabliovs'kyj, Ye. (1967). Mykola Kostomarov i Ukraina. *Zhovten'–October*, (4), 123–138. [in Ukrainian].
26. Smoliy, V. A. (Ed.). (2001). *E'nciklopediya zhizni i tvorчества N. I. Kostomarova (1817–1885)*. Kyiv: In-t istorii Ukraini; Donetsk: Jugo-Vostok, 2001. [in Russian].